

Віталій Щербак

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЄВА У XVIII ст.

У статті висвітлено динаміку розвитку ремесла, промислів та торгівлі Києва у XVIII ст. Основна увага акцентується на причинах і тенденціях еволюції соціально-економічного життя українського міста періоду Гетьманщини.

Ключові слова: Київ, кияни, ремесло, промисли, торгівля.

Протягом XVIII ст. відбулися суттєві зміни у всіх сферах політичного, економічного та соціокультурного розвитку Української ранньомодерної держави. Значною мірою вони зумовлювалися трансформаційними процесами в Росії, яка вступила в епоху абсолютизму. Закономірним прагненням імперського режиму була уніфікація суспільного життя на підконтрольних теренах, що накладало відбиток на інфраструктуру та розвиток міського життя Гетьманщини.

У цей час Київ залишався прикордонним містом, зберігаючи у своєму образі багато ознак середньовічного поліса. Становище ускладнювалося постійною боротьбою між імперською та гетьманською владою за його належність та протиборством гетьмана з київським магістратом. Із запровадженням губернського правління в 1708 р. було створено нову адміністрацію, яка постійно суперничала з магістратською насамперед в економічній сфері. Водночас, як і раніше, Київ складався з трьох частин — Подолу, Печерська та Старого міста, забудова яких ішла досить повільно. Ці чинники мали безпосередній вплив на динаміку соціально-економічного розвитку міста.

На сьогодні відсутні спеціальні комплексні дослідження економічного життя київської громади у XVIII ст. Лише окремі наукові розвідки стосувалися цехового виробництва і промислів¹. В узагальнюючих працях ці питання також порушувалися при характеристиці історії міста означеного періоду². Тому **метою статті** є з'ясування основних напрямів соціально-економічного розвитку Києва в епоху занепаду Гетьманщини. Насамперед увага буде приділена ремеслу, про-

мислам та торгівлі, хоча економічну складову, безумовно, охоплювало й міське землеробство, тваринництво та садівництво.

Ремісничче виробництво в Києві XVIII ст. продовжувало функціонувати в рамках старої цехової системи, продукуючи основну масу промислових товарів. Суттєвою рисою діяльності цехів була регламентація виробництва та збуту ремісничих виробів, що значною мірою стримувало їх розвиток. У цехи, кількість яких не була постійною, об'єднувалася більшість київських ремісників. В окремих із них працювали майстри різних спеціальностей. Так, до бондарського цеху, наприклад, входили мельники та байдачники, до ковальського — колісники. Такі цехи нерідко об'єднували декілька окремих підрозділів. За даними магістратських відомостей 1742 р., у київських цехах налічувалося близько 2 тисяч ремісників. У гончарному працювало 78, малярному — 69, ткацькому — 76, різницькому — 140, бондарському — 148, ковальському — 180, риболовецькому — 234, кушнірському — 310, кравецькому — 362, шевському — 485, музичному — 35 осіб³. Через 20 років у Києві вже працювало більше 4 тисяч ремісників. Зокрема, у кравецькому цеху — 287, кушнірському — 295, шевському — 631, ковальському — 228, ткацькому — 108, риболовецькому — 250⁴.

Центром цехового громадського життя був двір, на утримання якого витрачалася значна частина цехових прибутків. У дворовій світлиці стояли цехові хоругви і зберігалася скринька з документацією: цеховими привілеями, книгами та грошима⁵. Щороку на загальному зібранні у січні із числа цехової верхівки обирався цех-

¹ Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / ред. М. Грушевський. — К., 1926. — С. 275–307; Луцицкий И. Киев в 1766 году // Киевская Старина. — 1888. — № 1. — С. 1–74.

² Берлинський М.Ф. Історія міста Києва. — К., 1991; Закревский Н.В. Описание Киева. — К., 1889; Історія Києва : в 3 т., 4 кн. — К., 1986. — Т. 1.

³ Иконников В.С. Киев в 1654–855 г. Исторический очерк. — К., 1904.

⁴ Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — К., 1885. — Вып. 8. — С. 171.

⁵ Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — С. 261.

мейстер. Він мав здійснювати всебічний контроль за життям цеху, яке регламентувалося статутом. Основним принципом останнього проголошувалася рівність членів цеху, що насправді не відповідало реаліям. Статут містив перелік усталених звичаїв та порядків, визначав взаємовідносини членів цеху, рядових працівників і майстрів, коло професійних занять ремісників.

Цехи були замкнутими корпоративними організаціями, тому вступ до них визначався певною процедурою. Крім того, дозвіл на вступ до окремих цехів мав право надавати лише магістрат. Так, у одному із пунктів статуту київського цеху цирюльників за 1767 р. прямо вказувалося: «ежели отколь придет сторонной парубок, то такового без ведома магистрата киевского в собрание майстерства цирюльничкого не принимать и в число других не записывать, а представить об нем в оный магистрат и ожидать на то резолюции»⁶. Тут же містилося застереження про суворе покарання за порушення цієї норми.

Майстру статут давав змогу утримувати декількох учнів, які мали йому беззаперечно підпорядковуватися. На останньому році навчання учням давали невелику заробітну плату. Вищий рівень у цеховій ієрархії займали підмайстри. Підмайстром, за статутом, був ремісник, який уже засвоїв початки ремісничого мистецтва. Для отримання потрібного досвіду він мав у цьому статусі пропрацювати не менше трьох років. Підмайстри складали основу виробників, отримуючи за роботу до 10–12 рублів на рік. Майстер цеху мав досконало володіти своїм ремеслом, мати свою майстерню та інструменти. Із майстрів складалася цехова верхівка. Їхні прибутки були досить високими, про що, зокрема, свідчать розміри щорічних цехових внесків майстрів: за право на обрання казначеєм — 10 рублів, по «майстерності» — 60 рублів, «благословенних» на церкву — 10 рублів, столових — 10 рублів⁷.

Одним із найстаріших у Києві був кравецький цех, що спеціалізувався на виготовленні чоловічого та жіночого одягу. Охочих вступити до нього завжди вистачало, але раніше потрібно було навчитися кравецькому ремеслу. Учнями зазвичай приймали хлопчиків і дівчаток у віці від 13 до 17 років. Термін навчання тривав від 2 до 5 років, а інколи і більше. Майстер був зобов'язаний забезпечити учнів одягом та харчами⁸. Навчитися кравецькому ремеслу прагнули не лише міщани. Досить часто поміщики з навколишніх сіл віддавали своїх підданих селян у «науку», щоб мати власних кваліфікованих працівників.

Своєрідною була структура риболовецького цеху. Його основу складали рибальські курені, об'єднані спільною власністю на рибальські засоби — човни, неводи та інші снасті. Очоловав кожний курінь, до складу якого входило близько десяти осіб, отаман, обраний із найбільш досвідчених заможних рибалок. Існують цікаві свідчення про цехову хоругву, що зберігалася на подільському дворі: «Корогва була із зеленого штофу (шовку. — В. Щ.), посередині якого був чотирикутник із жовтого штофу, навкруги вона була обкладена лиштвою з сукна й обшита шнуром»⁹. Це знамено майоріло на чолі цехової колони під час урочистостей. Денний вилов перевозився у спеціальні чани для живої риби, діжки для її соління, холодильники, льохи та декілька торгових лавок. Частина отриманих коштів йшла на загальні потреби цеху, зокрема для поточних витрат та облаштування цехової світлиці. Крім того, як і інші цехи, риболовецький брав участь у магістратських зборах, а також вносив 5 рублів на одну із міських церков¹⁰.

Особливою заможністю вирізнявся різницький цех, двір якого також розташовувався на Подолі. Територія в шість тисяч сажнів містила цехову хату, льох, кухню, сад. М'ясо та шкіра продавалися під наглядом цехової старшини в 11 цехових лавках на Подолі, Печерську, в рундуках м'ясних рядів інших міських базарів. Обов'язками цеху було стеження за санітарними нормами, зокрема, щоб м'ясо продавалося лише свіже.

До гончарного цеху входили ремісники, які виготовляли глиняний посуд, цеглу, кахлі та укладачі печей. Для нормального функціонування виробництва майстру-гончару необхідно було мати відповідний реманент та спеціальний двір, який на початку XVIII ст. коштував понад 60 рублів. Такими статками на той час володів далеко не кожен гончар, тому значна частина їх змушена була працювати як наймані робітники. На 1794 р. у Києві свої двори мало лише 26 осіб¹¹.

Згідно з Жалуваною грамотою містам від 21 квітня 1785 р. на київські цехи або ж управи поширювалося загальнодержавне законодавство, яке чітко регламентувало їх діяльність. Зокрема, в одному з пунктів зазначалося «управе дать ремесленное положение, ремесленной значик и управную печать, и дозволяется управе или цеху иметь место для схода ремесленников, где хранить ремесленное положение, ремесленной значик, управную печать, ремесленную казну и щеты прихода и расхода»¹². Цехи підпорядковувалися міському магістрату, займатися виключно одним

⁶ Устав киевского цирюльничкого цеха 1776 года // Киевская Старина. — 1883. — № 11. — С. 474.

⁷ Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів. — К., 1927. — С. 34.

⁸ Лазаревська К. Зазнач. твір. — С. 300.

⁹ Там само. — С. 283.

¹⁰ Карачківський М. Зазнач. твір. — С. 41.

¹¹ Лазаревська К. Зазнач. твір. — С. 295.

¹² Российское законодательство X–XX вв. : в 9 т. — М., 1987. — Т. 5. — С. 96.

видом ремесла. Майстри і підмайстри мали бути у всьому послушні цехмістру.

З часом все більшу частину продукції почали виробляти позацехові ремісники, так звані «партачі». Вони самостійно здобували необхідну сировину та працювали на замовника. Свої товари ці ремісники поштучно збували на ярмарках або продавали гуртом купцям і перекупникам. Більшість із них були підданими київських монастирів. Окремі позацехові ремісники в нагороду за працю користувалися невеликими ділянками землі, інші, зокрема робітники типографій, столярі, шевці, ковалі, — отримували річну або поденну плату. Серед них нерідко зустрічалися емігранти — вихідці із південнослов'янських земель — болгари, хорвати, серби та ін.

У другій половині XVIII ст. кількість позацехових ремісників у Києві значно зросла. Переважна їх більшість поступово перетворювалося в найманих робітних людей. А концентрація засобів виробництва в руках заможних підприємців створювала підґрунтя для розвитку мануфактури. Декілька підприємств мануфактурного типу виникло вже в 20-х роках XVIII ст., а згодом вони набули розвитку, як і у всій Україні, особливо в промислах.

Головними власниками київських винокурень був міський магістрат та монастирі — Софійський, Михайлівський, Печерський. Винокурінням також активно займалася козацька старшина, заможне міщанство та деякі цехи. У переважній більшості винокурні були примітивними. Їх обладнання складалося із котла, труби і патрубка. Великі винокурні розташовувалися у спеціально побудованих приміщеннях. У них використовувалося технічно більш складне обладнання. Про характер винокурного виробництва підприємства мануфактурного типу можна судити із опису інвентарю однієї із винокурень Києво-Печерської лаври за 1765 р. У винокурні було 5 глиняних печей, 3 мідних казани, до кожного з яких приєднувалося по 3 мідні труби, мідна баня з шапкою, казан затиральний, 5 залізних дверцят до пічок, 5 великих і 4 менших коновок, 3 черпаки тощо¹³.

Винокурні підприємства діяли як у центрі міста, так і на його околицях. У 60-х роках XVIII ст. на Куренівці та Пріорці їх налічувалося 62¹⁴. З 1725 по 1766 р. лише в Хрещатицькій долині було засновано 14 винокурень, а до 1778 р. їх кількість зросла до 22. Особливо широкого розмаху набуло винокуріння на Подолі. У магістратських шинках реалізовувалося на рік 25–30 тисяч відер

горілки, що приносило магістрату 10 тис. рублів чистого прибутку¹⁵. Обслуговували винокурні майстри і допоміжні працівники. За свою працю на одному із подільських виробництв щоденно винокуру платили 25 коп., а із семи робітників двоє отримували по 8 рублів за рік, а один — 7 рублів¹⁶.

Києво-Печерська лавра володіла 21 винокурнею. Вони працювали на монастирському і привозному зерні. Крім того, у лаврських лавках йшла жвава торгівля скупленою горілкою, що приносило монастирю величезні прибутки¹⁷.

Значні статки від винокуріння отримувала і козацька старшина. Київському сотнику Михайлу Гудимі належала винокурня на шість котлів, яка давала 1200 відер горілки на рік. Чистий прибуток від господарства складав 50 рублів щороку¹⁸. Військовому товаришу греку за походженням Павлу Іотію належало підприємство на два котли, яке він відстояв у тривалому суперництві з магістратом у 1759 р.¹⁹

В умовах забудови міста у другій половині XVIII ст. помітно розширилося виробництво цегли. На кожному із заводів працювало по 10–15 найманих робітників. Так, цегельне підприємство на Звіринецькій слободі, яке належало київському купцю Михайлу Григоренку та міщанину Тимошу Зарєбні, мало щорічний чистий прибуток у 120 рублів.²⁰ Досить широко наймана праця застосовувалася і на гутах Києва, які мали державну підтримку. Зокрема, у царському указі за 1720 р. наголошувалося: «Зеркальные стекляные заводы завести в Киеве в пристойном месте и на тех заводах делать зеркальные стекла и хрустальную посуду»²¹. Для забезпечення заводу кваліфікованою робочою силою та інструментами було наказано привезти до Києва із Воробійовських скляних заводів Москви іноземних майстрів. Асортимент гутного виробництва був різноманітним: просте і кришталеве скло, столовий і аптечний посуд, ліхтарі, лампи тощо.

Імперська влада намагалася стимулювати підприємницьку діяльність у Києві. Серед мануфактурних закладів помітно виділявся державний шовковий завод, відкритий у 1725 р. на Подолі. На території двох куплених міщанських дворів почав працювати колектив на чолі зі спеціально

¹⁵ Лучицкий И. Указ. соч. — С. 18, 73.

¹⁶ Там же. — С. 13.

¹⁷ Там же. — С. 22.

¹⁸ Там же. — С. 13.

¹⁹ Бельковский И. Киевский обыватель грек Иотий (1741–1761) // Киевская Старина. — 1895. — № 7–8. — С. 4–9.

²⁰ К.И. Материалы, относящиеся к истории зверинецкого квартала Печерской части г. Киева // Киевская Старина. — 1895. — № 7–8. — С. 18.

²¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Т. 6. — С. 124.

¹³ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 59.

¹⁴ Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. — К., 1882. — Вып. 3. — С. 39–81.

запрошеним з-за кордону майстром Йоганном Філієром. Він був зобов'язаний налагодити виробництво шовку і за чотири роки навчити своєму ремеслу 10–12 учнів та надати їм «присяжні атестації»²². На схилах Дніпра і в Кловській долині були закладені великі тутові сади для вирощування шовкопряда²³. За перше десятиліття свого існування завод випустив більше трьох пудів шовку, значна частина якого була відправлена до імперської столиці.

Вихідці з балканських країн Степан Михайлов та Іван Дірей ще в 1724 р. заснували у Києві приватний завод з виробництва шовкових тканин, а з від'їздом Філієра до Петербурга стали управителями державного підприємства²⁴. Очевидно, ця галузь була високоприбутковою, тому що невдовзі відкрилася шовкова мануфактура Юрія Леонтьєва. В указі державної комерц-колегії на ім'я київського генерал-губернатора Й. Вейсбаха від 20 червня 1735 р. наголошувалося «дабы тот завод содержал не под единым только видом, но и действительно и потом к тому заводу учеников и работников принимать ему вольных и свободных людей и содержать своим коштом и в том произведении иметь ему прилежное рачение, дабы то шелковое дело могло размножиться»²⁵. Хоча на цих підприємствах налагодити виробництво у великих масштабах не вдалося.

У 1764 р. на території Вознесенського монастиря Печерська розпочалося будівництво заводу із назвою «Арсенальні майстерні» кошторисом у 50 тис. рублів. Керівником зведення арсеналу був інженер-генерал Карл Шардон²⁶. Там виготовлялися та ремонтувалися різні види озброєння, в тому числі й артилерійське. Військові потреби, зокрема під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст., зумовили швидкі темпи розвитку підприємства. Спочатку на ньому працювали російські солдати із печерського гарнізону, а згодом штат почав поповнюватися вільнонайнятими робітниками.

Помітний поступ спостерігався у харчовій галузі, зокрема борошномельній, хлібопекарській та кондитерській. Водяні млини працювали на Дніпрі та на багатьох його притоках в межах міста й передмістя. Хліб збувався на всіх міських ярмарках та в лавках. При імператриці Єлизаветі Петрівні з Петербурга до Києва для заготівлі варених фруктів був посланий майстер Франц Андреас з учнями Олексієм Долговим та Іваном Ганцом²⁷. Із 80-х років XVIII ст. у місті почали функціону-

вати кондитерські мануфактурні майстерні. Їх продукція успішно збувалася на місцевому ринку і вивозилася у центральні райони Росії та навіть за кордон. Особливою популярністю серед цих підприємств користувалися фабрики родини Балабухів з виробництва сухого варення, цукатів, цукерок та пастили.

Широкі схили Андріївської гори займав «огород лікарських рослин», продукція якого поступала в київські аптеки, зокрема гарнізонну на Печерську і приватну на Подолі, а також вивозилася до Петербурга та Москви. Поблизу Вознесенського узвозу, що поєднував Поділ і Печерськ, були розбиті виноградні сади.

Важливу роль в економічному розвитку міста продовжували відігравати монастирі, які володіли величезними земельними та лісовими угіддями як в Києві, так і за його межами. Господарство Києво-Печерської лаври складалося із десятків вотчин у Київському, Козелецькому, Ніжинському, Остерському та Чернігівському уїздах. В одній із найбагатшій із них, Пакульській, розорювалося понад 1000 десятин землі, малося 130 тисяч десятин лісу та інших цінних угідь. У монастирській вотчині діяло п'ять винокурень, три гути, дві паперові мануфактури, 12 водяних та 2 вітряних млини, рудня та багато іншого. На цих підприємствах працювало близько 850 монастирських селян²⁸.

Урядовим указом від 5 липня 1798 р. київському магістрату було дозволено спорудження у приміщенні бувшого Межигірського монастиря фаянсової фабрики. У ньому, зокрема, наголошувалося: «отдать под ту фабрику место погоревшего и упраздненного Межигорского монастиря с состоящим в окрестности оного и оставшимся от пожара разным строением... из крестьян казенного селения Петровцев, в делании глиняной посуды упражняющихся, выбрать для сей новозаводимой фаянсовой фабрики надобное без излишества число способных работников и мальчиков, к обучению коих и причислить к фабрике без розбивки целыми семействами»²⁹. Умови праці вільнонайнятих робітників та кріпаків, які фактично відбували там панщину, були важкими, а робочий день тривав до 15 годин. За найменшу провину працівників штрафували і жорстоко карали. Відсутність законодавства давала змогу підприємцям диктувати найманам робітникам свої правила.

Розвиток ремісничого та мануфактурного виробництва поряд із землеробством, тваринництвом та садівництвом зумовив пошкваллення

²² Андриевский А.А. Указ. соч. — Вып. 8. — С. 43.

²³ Лучицкий И. Указ. соч. — С. 22.

²⁴ Андриевский А.А. Указ. соч. — Вып. 8. — С. 44.

²⁵ Там же. — Вып. 3. — С. 145–146.

²⁶ Иконников В.С. Указ. соч. — С. 56.

²⁷ Андриевский А.А. Указ. соч. — Вып. 3. — С. 155; Иконников В.С. Указ. соч. — С. 30.

²⁸ Крикотун В. Як жили селяни-кріпаки Києво-Печерської лаври. — К., 1958. — С. 5.

²⁹ Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 9. — С. 333.

торгівлі в Києві. Переважна більшість промислових виробів та сільськогосподарської продукції збувалася на Подільському ринку. Торгові ряди налічували десятки лавок і торгових яток. Зростаючий попит на продукти харчування і товари широкого вжитку стимулював розвиток постійного обороту. Різноманітним був і асортимент товарів. У документах зафіксовані їх переліки: хліб, олія, сало, вино, мед, пиво, риба, м'ясо, овочі, фрукти, тютюн, залізо, скло, дерев'яний посуд, будівельний ліс тощо³⁰. Основний прибуток місту давала торгівля горілкою та вином. У 40-х роках XVIII ст. монопольний продаж місцевих напоїв приносив магістратському бюджету 67,5 % коштів³¹. Тричі на рік у великих торгових рядах відбувалися грандіозні ярмарки: Соборна — на другу неділю Великого посту, Миколаївська — в травні й Успенська — в серпні, які тривали по 8 днів³².

Київський магістрат всіляко обстоював інтереси місцевих торговців. За клопотання вїта Дмитра Полоцького у 1710 р. вийшла царська грамота, в якій визначалося «приезжим в Киев торговым людям, на обиду киевским мещанам, в лавках не сидеть и никаких товаров в локти, фунты и золотники не продавать»³³. Контроль за торгівлю здійснювала й гетьманська адміністрація. В універсалі Івана Скоропадського від 24 квітня 1714 р. наказувалося «усім тим, хто, прибувши до Києва, бажає торгувати вином, повинен від усяких вин — чи то волоських, чи угорських, чи інших, в залежності від ємності бутилів та бочок, сплачувати скотну та шинкову повинність київському магістрату без жодної відмови»³⁴.

Роздрібна торгівля на Подолі тривалий час заборонялася як приїжджим купцям, так і «ратним людям», що неодноразово підтверджувалося указами російського уряду. А універсалом гетьмана Івана Мазепи від 25 листопада 1703 р. у Києві заборонялося козакам і духовним особам шинкування «явно чи таємно», через що київський магістрат зазнавав значних збитків³⁵. Лише окремим козацьким старшинам згодом вдалося налагодити самостійну торгівлю. Так, полковий осавул Павло Гудима, власник чотирьох лавок на Подолі, здобув

право на торгівлю у місті після тривалих позовів з магістратом при підтримці гетьмана. В універсалі Кирила Розумовського від 30 жовтня 1751 р. містився дозвіл Гудимі на вільне шинкування та торгівлю «в нижнем городе Киева» з посиленням на стародавні козацькі права і вольності³⁶.

Поряд зі зростанням товарного попиту та встановленням правил торгівлі мав місце самовільний збут товарів без сплати податку. Очевидно, масштаби такого явища зумовили відповідну реакцію влади як магістратської, так і гетьманської. Прикладом такої стурбованості може бути поява універсалу Івана Скоропадського від 18 травня 1719 р. У ньому зазначалося, що «монастирські піддані не повинні свою горілку потайки чи вільно на шкоду ратуші продавати і, купуючи привозну горілку, не осмілювалися перепродувати її»³⁷.

Аналогічні заходи стосувалися й іншого монопольного продукту — тютюну. Так, згідно з контрактом 1758 р., право на його монопольну торгівлю в місті отримали московські купці Петро Каблуков і Максим Алісов. Маючи інформацію про її порушення, вони ініціювали спеціальне розслідування. Під час проведення заходу було заарештовано сімох місцевих купців, які вели торгівлю тютюном не лише в Києві, але й за його межами³⁸.

Загальну картину міської торгівлі в другій половині XVIII ст. характеризують магістратські відомості за 1775 р. У них було зазначено, що місцеві міщани в переважній більшості і деякі цехові ремісники торгують у крамницях німецькими та великоросійськими різними товарами з шовку, паперу, хутра, заліза, а деякі здійснюють торгівлю за кордоном в Польщі, Австрії, Сілезії та Саксонії, куди возять різноманітні товари³⁹. Все більше розширялася географія торговельних стосунків Києва із закордоном. Крім російських купців із Петербурга, Москви, Тули, Орла, Курська, до міста прибували торгові валки з балканських країн. Болгарія поставляла сукно, тканини із бавовни, каракуль, Молдавія і Угорщина — вино. З Балкан привозили транзитні східні товари — оливкову олію, мигдаль, фініки, ізюм, цитрусові⁴⁰. У свою чергу київські купці перегаляли великі гурти худоби в Сілезію і до Гданська,

³⁰ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів. — К., 2005. — С. 234.

³¹ Молчановский Н. Бюджеты г. Киева в середине XVIII века // Киевская Старина. — 1898. — № 1. — С. 67.

³² Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К., 1989. — С. 20.

³³ Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. — К., 1929. — С. 39.

³⁴ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 197–198.

³⁵ Лазаревский А. Гетманские универсалы о киевском городском хозяйстве (1677–1719 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — С. 78.

³⁶ Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская Старина. — 1886. — № 12. — С. 687.

³⁷ Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 200.

³⁸ Андриевский А. Табачная контрабанда среди киевских мещан // Киевская Старина. — 1891. — № 11. — С. 261–262.

³⁹ Иконников В.С. Указ. соч. — С. 63; Описи Київського намісництва. — С. 21.

⁴⁰ Інкін В.Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті. — Львів, 1959. — С. 61; Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 233.

а поверталися звідти з промисловими товарами, їздили до Волощини за вином, чорносливом, горіхами та бакалією⁴¹. У торгових операціях брали участь, крім українських, болгарські, молдавські, польські, російські, грецькі та сербські купці.

Розвитку торгівлі в Києві помітно посприяло переведення в 1797 р. із Дубна на Волині Хрещенського контрактного ярмарку, який збирався двічі на рік на Житньоторговій площі Подолу. До міста приїжджали поміщики, дворяни, купці з Волині, Поділля, Лівобережжя, Москви, Калуги, Костроми⁴². Для їх проживання під час ярмарків був побудований гостинний

двір. На торгах підписувалися угоди про оптову продажу сільськогосподарської та промислової продукції на великі суми. Контрактні ярмарки накладали помітний відбиток на становище київської громади, пожвавлювалося життя місцевих ремісників та торгівців, місто ставало більш багатолюдним.

Отже, протягом XVIII ст. у Києві, незважаючи на наявність стагнаційних процесів прикордонного міста, ремесло поступово переростало в дрібнотоварне виробництво, яке обслуговувало ринок. Помітні зміни відбулися і в організації промислів, їх технічному оснащенні, обсягах і характері виробництва. З'явилися підприємства мануфактурного типу, на яких широко застосовувалася наймана праця. Успіхи промислового розвитку зумовили пожвавлення торгівлі — від місцевої до контрактної, тісно пов'язаної із зовнішньоекономічними контактами киян.

⁴¹ Андриевский А. Жалоба киевского магистрата на карантинных откупщиков 1750 г. // Киевская Старина. — 1891. — № 5. — С. 311–312.

⁴² Історія Києва: від княжої доби до сучасності. — С. 225.

ДЖЕРЕЛА

1. Андриевский А. Жалоба киевского магистрата на карантинных откупщиков 1750 г. / А. Андриевский // Киевская Старина. — 1891. — № 5. — С. 311–312.
2. Андриевский А.А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / А. Андриевский. — К., 1882. — Вып. 3. — 174 с.; 1885. — Вып. 8. — 223 с.
3. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия / А. Андриевский // Киевская Старина. — 1886. — № 12. — С. 664–708.
4. Андриевский А. Табачная контрабанда среди киевских мещан / А. Андриевский // Киевская Старина. — 1891. — № 11. — С. 259–266.
5. Берлинський М.Ф. Історія міста Києва / М.Ф. Берлинський. — К. : Наукова думка, 1991. — 318 с.
6. Закревский Н.В. Описание Киева / Н.В. Закревский. — К., 1889. — Т. 1. — 278 с.
7. Иконников В.С. Киев в 1654–1855 г. Исторический очерк / В.С. Иконников. — К., 1904. — 355 с.
8. Інкін В.Ф. Нарис економічного розвитку Львова у XVIII столітті / В.Ф. Інкін. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1959. — 90 с.
9. Історія Києва: в 3 т., 4 кн. — Т. 1: Київ в період пізнього феодалізму і капіталізму. — К. : Наукова думка, 1986. — 439 с.
10. Історія Києва: від княжої доби до сьогодення. Зб. докум. і матеріалів. — К. : Книги XXI, 2005. — 772 с.
11. Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів / М. Карачківський. — К., 1927. — 54 с.
12. К.И. Материалы, относящиеся к истории зверинецкого квартала Печерской части г. Киева // Киевская Старина. — 1895. — № 7–8. — С. 14–20.
13. Крикотун В. Як жили селяни-кріпаки Києво-Печерської лаври / В. Крикотун. — К., 1958. — 13 с.
14. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / ред. М. Грушевський. — К. : Держвидав України, 1926. — С. 275–307.
15. Лазаревский А. Гетманские универсалы о Киевском городском хозяйстве (1677–1719 гг.) / А. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — 1902. — Кн. 16. — Вып. 4. — С. 73–83.
16. Лучицкий И. Киев в 1766 году / И. Лучицкий // Киевская Старина. — 1888. — № 1. — С. 1–74.
17. Молчановский Н. Бюджеты г. Киева в середине XVIII века / Н. Молчановский // Киевская Старина. — 1898. — № 1. — С. 64–83.
18. Оглоблин О. Архів Києво-Межигірської фабрики / О. Оглоблин // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1926. — Кн. 9. — С. 332–342.

19. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. — К. : Наукова думка, 1989. — 390 с.
20. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — Санкт-Петербург, 1830. — Т. 6. — 815 с.
21. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / О.М. Пономарьов. — Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1971. — 183 с.
22. Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. — Москва : Юридическая литература, 1987. — Т. 5. — 528 с.
23. Устав киевского цирюльничьего цеха 1776 года // Киевская Старина. — 1883. — № 11. — С. 470–476.
24. Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування / Д. Щербаківський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / ред. М. Грушевський. — К. : Держвидав України, 1926. — С. 217–274.
25. Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. / В. Щербина. — К., 1929. — 49 с.

REFERENCES

1. Andrievskii A. Zhaloba kievskogo magistrata na karantinyh otkupshchikov 1750 g. / A. Andrievskii // Kievskaiia Starina. — 1891. — № 5. — S. 311–312.
2. Andrievskii A.A. Istoricheskie materialy iz arkhiva Kievskogo gubernskogo pravleniia / A. Andrievskii. — K., 1882. — Vyp. 3. — 174 s.; 1885. — Vyp. 8. — 223 s.
3. Andrievskii A. Kievskie smuty serediny proshlogo stoletii / A. Andrievskii // Kievskaiia Starina. — 1886. — № 12. — S. 664–708.
4. Andrievskii A. Tabachnaia kontrabanda sredi kievskikh meshchan / A. Andrievskii // Kievskaiia Starina. — 1891. — № 11. — S. 259–266.
5. Berlinskiy M.F. Istoriia mista Kiieva / M.F. Berlinskiy. — K. : Naukova dumka, 1991. — 318 s.
6. Zakrevskii N.V. Opisanie Kiieva / N.V. Zakrevskii. — K., 1889. — T. 1. — 278 s.
7. Ikonnikov V.S. Kiiev v 1654–1855 g. Istoricheskie ocherk / V.S. Ikonnikov. — K., 1904. — 355 s.
8. Inkin V.F. Narys ekonomichnogo rozvytku Lvova u XVIII stolitti / V.F. Inkin. — Lviv : Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1959. — 90 s.
9. Istoriia Kyieva: v 3 t., 4 kn. — T. 1: Kyiv v period piznoho feodalizmu i kapitalizmu. — K. : Naukova dumka, 1986. — 439 s.
10. Istoriia Kyieva: vid kniazhoi doby do siohodennia. Zb. dokum. i materialiv. — K. : Knyhy XXI, 2005. — 772 s.
11. Karachkivskiy M. Arkhivna spadshchyna kyivskykh tsekhiv / M. Karachkivskiy. — K., 1927. — 54 s.
12. K.I. Materialy, otnosiashchiiesia k istorii zverinetskogo kvartala Pecherskoi chasti g. Kiieva // Kiievskaiia Starina. — 1895. — № 7–8. — S. 14–20.
13. Krykotun V. Yak zhyly seliany-kripaky Kyievo-Pecherskoi lavry / V. Krykotun. — K., 1958. — 13 s.
14. Lazarevska K. Kyivski tsehy v druhiy polovyni XVIII ta na pochatku XIX viku / K. Lazarevska // Kyiv ta yogo okolytsia v istorii i pamiatkakh / red. M. Hrushevskiy. — K. : Derzhvydav Ukrainy, 1926. — S. 275–307;
15. Lazarevskiy A. Getmanskie universalny o kievskom gorodskom hoziaistve (1677–1719 gg.) / A. Lazarevskii // Chtenia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa. — 1902. — Kn. 16. — Vyp. 4. — S. 73–83.
16. Luchitskii I. Kiev v 1766 godu / I. Luchitskii // Kievskaiia Starina. — 1888. — № 1. — S. 1–74.
17. Molchanovskii N. Biudzhety g. Kiieva v seredine XVIII veka / N. Molchanovskii // Kievskaiia Starina. — 1898. — № 1. — S. 64–83.
18. Ogloblyn O. Arkhiv Kyievo-Mezhyhirskoi fabryki / O. Ogloblyn // Zapysky istoryko-filolohichnogo viddil VUAN. — Kn. 9. — K., 1926. — S. 332–342.
19. Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80 rokiv XVIII st. — K. : Naukova dumka, 1989. — 390 s.
20. Polnoie sobranie zakonov Rossiiskoi imperii s 1649 goda. — Sankt-Peterburg, 1830. — Т. 6. — 815 s.
21. Ponomariov O.M. Rozvytok kapitalistichnykh vidnosyn u promyslovosti Ukrainy XVIII st. / O.M. Ponomariov. — Lviv : Vyd-vo Lvivskoho un-tu, 1971. — 183 s.
22. Rossiiskoe zakonodatelstvo X–XX vv.: v 9 t. — Т. 5. — Moskva : Yuridicheskaiia literatura, 1987. — 528 s.
23. Ustav kievskogo tsiriulnitskogo tsekha 1776 goda // Kievskaiia Starina. — 1883. — № 11. — S. 470–476.
24. Shcherbakivskiy D. Relikvii staroho kyivskoho samovriaduvannia / D. Shcherbakivskiy // Kyiv ta yogo okolytsia v istorii i pamiatkakh / red. M. Grushevskiy. — K. : Derzhvydav Ukrainy, 1926. — S. 217–274.
25. Shcherbyna V. Dokumenty do istorii Kyieva 1494–1835 rr. / V. Shcherbyna. — K., 1929. — 49 s.

Виталий Щербак

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КИЕВА В XVIII в.

В статье освещена динамика развития ремесла, промыслов и торговли Киева в XVIII в. Главное внимание акцентируется на причинах и тенденциях эволюции социально-экономической жизни украинского города периода Гетманщины.

Ключевые слова: Киев, киевляне, ремесло, промыслы, торговля.

Vitalii Shcherbak

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT IN KYIV IN 18 CENTURY

During the 18th century there have been substantial changes in all areas of political, economic and socio-cultural development in early modern Ukrainian state. Mostly transformational processes in Russia, which entered the era of absolutism, conditioned them. The comprehensible intention of the imperial regime was the unification of social life on controlled territory, that affected infrastructure development and urban life of the Hetman State.

Craft production in Kyiv of 18th century continued to operate under the old guild system. An essential feature of guild activity was regulation of production and sale of craft goods that greatly restricted their development. However, if in the 40s the number of workers in the craft field reached about two thousand people, then in twenty years their number doubled. The most numerous were cobbler, tailor, furrier and blacksmith shops.

The concentration of production in the hands of wealthy business persons created the foundation for the emergence and development of manufactory, especially in such fields as: distillation, glass production, bricks production, silk, and food industry. These enterprises usually employed workers, which were interested in the results of their labor.

The development of craft and manufacturing production, along with agriculture, animal husbandry and gardening led to revival of trade in Kyiv. The vast majority of manufactured and agricultural products were sold at Podilskyi market. Three times a year in the big strip mall the grand fairs were held — Soborna, Mykolaivska and Uspenska, which lasted for 8 days. The geography and trade relations of Kyiv with foreign countries expanded. Except Russian merchants, merchant caravans from Balkan countries came to town, from where transit of oriental goods were brought in.

Key words: Kyiv, Kyivans, craft, manufacturing, trade.

Дата надходження статті до редакції: 14.03.2017 р.